

Dr. sc. Vladimir-Đuro Degan, profesor emeritus
Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci

PRAVNI ASPEKTI I POLITIČKE POSLJEDICE RIMSKIH UGOVORA OD 18. SVIBNJA 1941. GODINE

UDK: 341.2 94 (497.5:450) "1941/1943"

Primljeno: 15. 12. 2007.

Izvorni znanstveni članak

Izlaže se osvrt na talijanske teritorijalne aspiracije i osvajanja, napose u Etiopiji, Albaniji i na istočnoj obali Jadrana, uporedo s onim njemačkim, do 1943. godine. Opisuju se značajke režima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uspostavljenoga u travnju 1941., njegovi pregovori s Italijom i sadržaj triju Rimskih ugovora sklopljenih 18. svibnja te godine. Temeljem tih ugovora Italija je najdalje u svojoj povijesti prodrla na prostore istočne obale Jadrana. Ali su ih se potom sve njihove stranke odrekle. Italija danas smatra te ugovore nepostojećima. Ta povijesna epizoda nosi u sebi mnoge pouke.

Ključne riječi: *Londonski ugovor s Italijom iz 1915.; Versajska mirovna konferencija 1919.; Rimski ugovori Italije i Hrvatske iz 1941.; Pariški mirovni ugovor s Italijom iz 1947.*

I. UVOD

Nisu sasvim u krivu oni povijesničari koji smatraju da je Drugi svjetski rat bio samo produžetak onoga Prvoga i da je razdoblje između 11. studenog 1918. i 1. rujna 1939. bilo tek preludij u produljenom svjetskom sukobu koji zapravo čini cjelinu.

Na Versajskoj mirovnoj konferenciji u 1919. povlačile su se nove granice između starih država, kao i onih novih koje su svoju neovisnost proglašavale koncem 1918. godine. Te su granice bile nametane pobijedenim državama, i to: Njemačkoj Versajskim mirovnim ugovorom od 28. lipnja 1918.; Austriji onim iz Saint-Germain-en Laye potpisanim 10. rujna te godine; onim s Bugarskom iz Neuillyja od 27. studenoga 1919.; te konačno s Madžarskom ugovorom iz Trianona od 4. lipnja 1920.¹ Sve su te države smatrale da su odredbe tih ugovora, a napose one o granicama, bile za njih nepravedne. One potom nisu prestajale snivati o njihovoj reviziji.

¹ Razlog potpisivanja toga ugovora sa zakašnjenjem bilo je proglašenje Madžarske sovjetske republike s Belom Kunom na čelu u ožujku 1919. Ta je vlast bila zbačena 3. kolovoza te godine oružanom intervencijom Rumunjske i Čehoslovačke. Tek nakon što je admiral Miklós Horthy bio proglašen regentom Madžarske došlo je do potpisivanja Trianonskoga mirovnog ugovora. Oko trećine etničkih Madžara, koji su prije predstavljali "konstitutivnu naciju" tamo gdje su obitavali, potom su bili degradirani na položaj nacionalne manjine u Rumunjskoj, Čehoslovačkoj i Kraljevstvu SHS.

Italija je bila jedna od pet Savezničkih i udruženih sila iz Prvoga svjetskog rata čije je javno mnijenje bilo ogorčeno rezultatima Versajske konferencije. Ona je potom težila reviziji postojećih granica, napose onih s Jugoslavijom i Albanijom. Protivljenjem njezinih saveznika ona nije uspjela ostvariti obećane joj granice iz Londonskog ugovora od 26. travnja 1915. kojega je bila potajno sklopila s Britanijom, Francuskom i Rusijom. Od hrvatskih krajeva dobila je Istru (bez Kastva), Cres, Lošinj, Lastovo, Zadar, te Rijeku koja joj prije nije bila obećana. Ali, nije uspjela dobiti dio Dalmacije od ušća Zrmanje do rta Ploče između Šibenika i Trogira uključujući zaleđe s Kninom, te dalmatinske otoke osim spomenutoga Lastova.² Italija nije dobila ni druga područja na račun Albanije i prijašnjega Osmanskog Carstva. Ona ja bila ogorčena što nije dobila dio njemačkih kolonija u Africi koje su među sobom podijelile Britanija, Francuska, Belgija i Južna Afrika.

To ogorčenje, uz strah od proleterske revolucije, dovelo je u 1922. do Mussolinijeva Marša na Rim i ustanovljenja prvoga fašističkog režima u Europi. Nakon dolaska Adolfa Hitlera na vlast u Njemačkoj u siječnju 1933., dvije neprijateljske države iz Prvoga svjetskog rata postupno se udružuju u naporima za rušenjem Versajskog poretka iz 1919.

Nacistička je Njemačka postupno otkazivala svoje obveze iz Versajskog ugovora, uvela je vojnu obvezu, naoružavala se i uspjela je postati najjačom vojnom silom u Europi. Bez ispaljenoga metka ona je ostvarila Anschluss Austrije 15. ožujka 1938. Münchenskim sporazumima od 29. i 30. rujna te godine Italija, Britanija i Francuska ustupaju joj Sudetsku oblast s oko 3 milijuna Nijemaca na račun Čehoslovačke koja na toj konferenciji nije sudjelovala ni kao promatrač. Ali, je na toj Konferenciji Hitler dao garancije ostatku Čehoslovačke.

Hitler je prešao Rubikon i osudio je sebe da ne umre u krevetu kada su, pogazivši tu garanciju, njemačke trupe 15. ožujka 1939. bez otpora umarširale u Prag, a Reich je "prihvatio" njemački protektorat nad Češkom i Moravskom. Od Slovačke je stvorena prva satelitska država u Europi po uzoru na "Carstvo Madžukuo" pod Japanom od 1932. Posljednji Hitlerov teritorijalni dobitak bez rata bila je Memelska oblast na Baltiku, anektirana od Litve 22. ožujka 1939., tjedan dana nakon ulaska u Prag.

Ali, je Hitler htio ratovati i osvajati tuđe teritorije vojnim pobjedama. Njemački napad na Poljsku 1. rujna 1939. bio je početak Drugoga svjetskog rata.

U osvajačkim pohodima fašistička Italija prethodila je Njemačkoj. 4. listopada 1935. Mussolini objavljuje rat članici Lige naroda Etiopiji, i iz talijanskih posjeda

² Razgraničenje Kraljevstva SHS. s Italijom nije bilo postignuto na samoj Versajskoj konferenciji, nego dvostranim ugovorom sklopljenim u Rapallu 12. studenoga 1920. Po Rapalskom ugovoru Rijeka je trebala postati "Slobodnom Državom". Ali je ta tvorevina imala neke, iako nedostatne značajke državnosti jedino u doba autonomaške vlade Riccarda Zanelle koja je uživala podršku većine birača, i to između 5. listopada 1921. i fašističkoga udara u Rijeci 3. ožujka 1922. Nakon toga Italija je tamo zadobila sav utjecaj. Riječka država bila je dokinuta i podijeljena između istih stranaka Rimskim paktom o prijateljstvu i srdačnoj suradnji od 27. siječnja 1924. Vidi pojedinosti -- dr. Vesna CRNIĆ-GROTIĆ: "Pravni položaj Riječke države", *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 1987.*, br. 8, str.4.7-57.

Eritreje i Somalije osvaja tu zemlju uz upotrebu bojnih otrova. Kada su talijanske trupe ušle u Adis Abebu koncem lipnja sljedeće godine, talijanski kralj Vittorio Emanuele III. proglašava se i etiopskim carem. Italija proglašava aneksiju čitave Etiopije i pretvara ju u svoju koloniju, iako nije nikada ovladala cjelinom njezina područja.

U travnju 1939. talijanske trupe bez otpora zauzimaju Albaniju. Tamo se ustrojavaju fašističke institucije i proglašava su "personalna unija" dviju država. Talijanski kralj postaje i albanskim kraljem.

Njemačka je brzo skršila otpor Poljske, a temeljem sporazima Molotov-Ribbentrop od prethodnoga 23. kolovoza sovjetske su trupe bez otpora zauzele istočni dio te zemlje i pripojile ga. Time su Hitler i Staljin smatrali da su Poljsku ponovo izbrisali s geografske karte.

9. travnja 1940. njemačke su trupe bez otpora okupirale Dansku, a kod Narwika su izbacile britansko-francuske postrojbe. Norveška vlada i kralj izabrali su emigraciju.

10. svibnja te godine njemačke su trupe poduzele ofenzivu protiv Nizozemske, Belgije, Luksemburga i Francuske. U lipnju ulaze u Pariz, a nova vlada Philippea Pétaina sklapa primirje 22. toga mjeseca. Francuska je bila podijeljena crtom od sjevera do španjolske granice. Veći dio je pod njemačkom okupacijom, dok je ostatak tzv. "slobodna zona" pod vladom iz Vichyja. U studenom 1942. Nijemci okupiraju i tu zonu. Francuska time prestaje biti europska sila i činilo se da je Versajski sistem do konca bio uništen.

U to doba Mussolini čini svoju životnu grešku i osuđuje sebe na poraz i poniženje. Da mu ne bi izmakao plijen, on 10. lipnja 1940. godine navješćuje rat Britaniji i već poraženoj Francuskoj.

U listopadu iste 1940. godine Mussolini počinja drugu grešku koja će biti kobna i po Hrvate. Bez konsultacija s Hitlerom on iz Albanije napada Grčku. Ali, tijekom te zime Italija trpi poraze, tako da slabo naoružana grčka vojska prodire u Albaniju. To je pokazalo da je talijanska vojska bila apsolutno nepripremljena za osvajačke pohode koje je poduzimao njezin Duce.

Hitler je smatrao da mora priskočiti u pomoć svome fašističkom savezniku, ali i da prije namjeravanoga napada na Sovjetski Savez spriječi ustanovljenje britanskih baza bilo gdje u Europi. Radi napada na Grčku osigurava prolazak njemačkih trupa kroz Rumunjsku i Bugarsku. U isto vrijeme vrši pritisak na beogradsku vladu Cvetković-Maček i na namjesnika kneza Pavla da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Pri tome ne traži da njemačka vojska prođe kroz Jugoslaviju, te nikakvu jugoslavensku vojnu pomoć, a obećava joj grčku luku Solun. Nakon kolebanja s jugoslavenske strane Trojni pakt potpisan je u Beču 25. ožujka 1941.³

³ Vidi pojedinosti -- Bogdan KRIZMAN: *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.*, Diplomatsko-historijski pregled, Zagreb 1975., str. 122.-128., te utanačene dokumente, *ibid.*, str. 166.-169.

U zoru 27. ožujka 1941. skupina avijatičkih oficira potpomognuta Britancima provodi u Beogradu vojni udar. Bio je zbačen knez Pavle, a na prijestolje je doveden još uvijek maloljetni kralj Petar II. Karađorđević. I u novoj vladi, pod predsjedanjem generala Dušana Simovića, Vlatko Maček ostaje potpredsjednikom.

Do tada je tzv. "hrvatsko pitanje" kao najteže za zemlju bilo riješeno uspostavljanjem Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. s dr. Ivanom Šubašićem kao banom. Vlast u Banovini dijele Hrvatska seljačka stranka i srpska Samostalna demokratska stranka, koja je bila ostala saveznikom HSS-u i nakon atentata na Stjepana Radića u lipnju 1928. Slabost toga projekta bila je teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine, ne uzimajući, pri razgraničenju u obzir muslimansko stanovništvo u pojedinim kotarevima.

II. USPOSTAVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I PREGOVORI S ITALIJOM

Odmah po vojnom udaru u Beogradu 27. ožujka 1941., Hitler i Mussolini odlučuju da raskomadaju Jugoslaviju po uzoru na Poljsku u 1939. Italiji se pruža nenadana mogućnost da povuče svoje nove granice na Jadranskom moru. Iz "pričuve" se dovodi hrvatski emigrant dr. Ante Pavelić koji sa 195 ustaša dolazi iz Italije u Hrvatsku.

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) bila je proglašena 10. travnja 1941. u Zagrebu, izjavom Slavka Kvaternika pročitanom na radiju u ime poglavnika dr. Ante Pavelića. Sam poglavnik potajno prispjeva u Zagreb preko Karlovca tek 15. travnja u ranim jutarnjim satima.

Prije svih daljih objašnjenja valja nam naglasiti da je politički sustav te novoproglašene NDH od početka do kraja bio po uzoru na onaj u nacističkoj Njemačkoj. Zasnivao se na tzv. "Führer principu".⁴ Poglavnik, koga su u Hrvatskoj na vlast doveli njemački i talijanski okupatori, držao je svu zakonodavnu i izvršnu vlast, a imenovao je i suce. Imenovao je ministre koji su samo njemu odgovarali. Zakonske odredbe donosio je sâm, ili su ih donosili ministri uz njegovo ovlaštenje. U vršenju te vlasti nije bio ograničen ni ustavom, niti Saborom, a ni narodnom voljom očitovanom na neki drugi način.⁵

⁴ Zanimljivo je istaknuti da se vlast u NDH nije u tome pogledu inspirirala primjerom fašističke Italije do njezine kapitulacije u 1943. godini. Duce je u izvjesnom smislu ipak dijelio vlast s talijanskim kraljem kojemu je, poput britanskog prvoga ministra, odlazio u redovite posjete radi izvješćivanja. Kralj je to na koncu iskoristio da ga, nakon što je izgubio većinu u Velikom fašističkom vijeću, 25. srpnja 1943. svrgne s vlasti i dade uhititi. Uz to, politička moć Katoličke crkve i Svete stolice u fašističkoj je Italiji bila neusporedivo veća od one izoliraniga nadbiskupa Alojzija Stepinca u Zagrebu.

⁵ Temeljem istoga "Führer principa" poglavnik je bio vođa jedine dopuštene stranke u zemlji, Hrvatskoga ustaškog pokreta. Članovi toga pokreta nisu imali nikakvoga udjela u izboru njegova vođe.

Poglavnik je sam donosio i sve vanjskopolitičke odluke sudbonosne za samu tu državu i sve njezine stanovnike. Sam je ratificirao i međunarodne ugovore.⁶ Neke je od tih odluka poduzimao na svoju inicijativu, a druge ispunjavajući zahtjeve Njemačke i Italije koje se nije usuđivao odbiti.

Dakle, prije 27. ožujka 1941. emigrant u Italiji dr. Ante Pavelić nije mogao ni sanjati da će ubrzo postati poglavnikom NDH s diktatorskim ovlastima. Ali, ustanovljujući svoj emigrantski ustaški pokret još početkom tridesetih godina u Italiji i Mađarskoj, u zemljama koje nisu krile svoje pretenzije na područja Jugoslavije naseljene Hrvatima, preuzeo je preteško breme odgovornosti da stvori "nezavisnu" državu, zadovoljavajući teritorijalne aspiracije tih država na račun svoga naroda.

Pavelić i njegova okolina od početka su se nastojali staviti pod zaštitu Njemačkoga Reicha, nadajući se da će Hitler moderirati talijanske i mađarske teritorijalne pretenzije u korist Hrvata. U tome nisu uspjeli.

Za pregovore o granicama i drugim pitanjima s fašističkom Italijom bili su odlučujući razgovori talijanskoga ministra vanjskih poslova grofa Ciana s Adolfom Hitlerom i njemačkim ministrom von Ribbentropom. Potom su slijedili neposredni pregovori Pavelića i njegovih predstavnika s talijanskim predstavnicima. Pavelić se na svoj zahtjev osobno sastao s Ciano u Ljubljani, te s Mussolinijem i njime u Monfalconeu (Tržiču).⁷

Ciano odlazi na rutinski sastanak s njemačkim vođama nedugo po kapitulaciji jugoslavenske vojske od 17. travnja 1941. Hitler ga je primio 20. travnja u željezničkoj kompoziciji u Mönichkirchenu blizu Beča, a sutradan je nastavio razgovore s Ribbentropom u hotelu Imperial u Beču. Prvotno pod utjecajem (njemačkih) izvještaja i sugestija iz Hrvatske, Ribbentrop nije bio voljan Italiji dopustiti prevelik utjecaj u NDH, a izjašnjavao se i protiv hrvatsko-talijanske personalne unije. Ali, je taj čvor presjekao sam Hitler koji je 22. travnja izjavio "da je Njemačka *politički* nezainteresirana u ustaškoj Hrvatskoj i preporučio je direktne pregovore Rima s Pavelićem." Ciano je na to priopćio da će Dalmacija i ostala jadranska obala biti anektirane Italiji u čitavoj duljini od Rijeke do Kotora, i da će to područje dobiti status talijanskog guvernermana.⁸

U nadnevku od 24. travnja Ciano u svome dnevniku navodi da su za sutrašnje pregovore s Pavelićem u Ljubljani pripremljena dva rješenja: jedno obuhvaća cijelu

⁶ Njegova se diktatorska vlast ogledala i u tekstu akata o ratifikaciji. Tako je npr. Ugovor između NDH i Carevine Bugarske o uređenju uzajamne pravne zaštite i sudbene pomoći od 18. veljače 1943., ratificiran sljedećim tekstom: "Suglasan sam s predloženim mi ugovorom, potvrđujem ga i obećavam, da će biti ispunjen i izvršen. Poglavnik dr. Ante Pavelić (potpis)". Usp. *NDH Međunarodni ugovori 1943.*, str.135.

⁷ O tijeku tih pregovora postoje kratki zapisi u *Dnevniku grofa Ciana*, Zagreb 1948., str.238.-246., i to za razdoblje od 24. travnja do 18. svibnja 1941. S obzirom da su neki naši povijesničari ustanovili neke nekorektnosti ili izostavljanja u tome hrvatskom prijevodu, bilo bi ga ispravno usporediti s talijanskim originalom ili s prijevodima na neke druge jezike koji nam nisu bili dostupni. Ali, čini se da makar za to razdoblje ima malo dvojbi o autentičnosti opisa samih pregovora. Sve su bitne činjenice na jednak način opisane i u knjizi -- Bogdan KRIZMAN: *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980., str. 20.-37. Tamo je taj pisac široko citirao navode iz njemačkih arhiva.

⁸ O tim razgovorima nema podataka u Dnevniku grofa Ciana. Vidi -- KRIZMAN, *op.cit.*, str. 20.

Dalmaciju od Rijeke do Kotora, a drugo se ograničava na takozvanu povijesnu Dalmaciju. Ovo drugo rješenje imalo bi biti dopunjeno političkim ugovorom "koji bi cijelu Dalmaciju stavio pod našu kontrolu".

U bilješki o ljubljanskim pregovorima 25. travnja navodi se da Pavelić izjavljuje da će ga talijanski zahtjevi dovesti dotle, da bude srušen. Stavlja protuprijedlog: Hrvatskoj ima ostati Dalmacija iz Londonskog ugovora s Trogirom, Splitom, Dubrovnikom i nekim otocima. "Njegovi su pratioci nepopustljivi. Pozivaju se na statistike i dokazuju da je u Dalmaciji samo kamenje talijansko. Naprotiv Pavelić je sklon političkom ugovoru. Čak ne isključuje mogućnost personalne unije ili monarhije s nekim savojskim princom. "Ja sam tražio nekoliko dana za razmišljanje, a onda ćemo se ponovo vidjeti", navodi Ciano.⁹

U bilješki od 26. travnja stoji da je Mussolini sporazuman s Pavelićem, osim što se tiče Splita. "Potpuno ispravno smatra da je korisnije privući Hrvatsku u krug našeg političkog utjecaja, nego li uzeti malo veći komad zemlje, u kojoj žive neprijateljski raspoloženi Hrvati".

U bilješki od 30. travnja spominje se razgovor s (talijanskim) kraljem zbog hrvatskog pitanja. "On se uopće ne protivi ustupanju Splita" (*sic!*). Vrlo je zadovoljan što je kruna ponuđena jednom princu njegove kuće, i rekao je da je sklon vojvodi od Spoleta "radi prijatne vanjštine i priličnih umnih sposobnosti". Za isti se dan navodi da je Duce odgovorio na Pavelićevo pismo i prihvatio ponudu krune. Talijanskom pregovaraču Casertanu Duce je dao posljednje upute: u pogledu Splita ne smije popuštati, ali ne smije ni ići tako daleko da bi zbog toga došlo do prekida.¹⁰

1. svibnja bilježe se istupi nekih talijanskih ekstremista koji traže da se Hrvatskoj ne ostavi ni jedan centimetar dalmatinske obale. 5. svibnja Duce je naredio da se obustavi dalmatinska propaganda. Dan prije, 4. svibnja, Casertano izvještava "da nam i Split može pripasti uz neke ograde u pogledu gradske uprave", te da Pavelić želi prethodni sastanak s Mussolinijem.

Rečeni je sastanak održan 7. svibnja u maloj dvorani željezničke stanice u Monfalconeu blizu Trsta, bez senzacionalnih novosti. "Potvrdili smo sve što je uglavljeno u toku ranijih pregovora, osim nekoliko točaka, u kojima se Pavelić poziva na Duceovu velikodišnost. Naravno, Duce popušta. Radi se o carinskoj uniji i o nekoliko komada zemlje. Ja sam naročito uporan u pitanju Korčule i Bakra. Želim da se u oslobođenom Bakru podigne spomenik mome ocu.¹¹ Svečana ponuda krune obavit će se u nedjelju 18. svibnja."

⁹ Cf., *Dnevnik grofa Ciana*, str. 238.

¹⁰ *Ibid.*, str. 240.

¹¹ Naime Ciano otac Constanzo kao poznati iredentist, te prijatelj Mussolinija i pjesnika D'Annunzija, sudjelovao je s nekoliko prijatelja u Prvom svjetskom ratu u tzv. "bakarskom ruglu". Potajno su noću uplovili u Bakarski zaljev gdje su bacili praznu začepljenu bocu s D'Annunzijevom "porukom" Austriji da će Trst, Istra, Rijeka i Dalmacija biti talijanski. Taj "junački čin" bio je dovoljan da u svojoj zemlji postane nacionalnim junakom i dobije titulu grofa od Cortellazza. Usporedi objašnjenje -- *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948., str. 401.

14. svibnja Ciano bilježi svoj podulji razgovor s vojvodom od Spoleta. "Ponosan je što je određen za hrvatskog kralja; on uopće nema pojma o svojoj dužnosti pa je prilično zbunjen. Protumačio sam mu, da će ustvari biti krunisani namjesnik u fašističkom carstvu".¹² Ali, upravo u to vrijeme cjelokupne talijanske oružane snage u Istočnoj Africi, tj. u Etiopiji, Eritreji i talijanskoj Somaliji, predaju se Britancima i odlaze u zarobljeništvo. U svibnju 1941. car Haile Selasije pod zaštitom Britanaca svečano ulazi u prijestolnicu svoje oslobođene zemlje Adis Abebu. Bio je to stvarni kraj nadama o fašističkom carstvu.

Za 18. svibnja data je kratka zabilješka o ceremonijalu koji je više ili manje bio isti kao u albanskom slučaju. "Kad je kralj naznačio vojvodu od Spoleta za kralja i kad su ga izaslanici vidjeli, čuo se među njima šapat odobravanja. Nadajmo se da će isto tako misliti i osjećati, kad ga čuju kako govori." "Hrvatska delegacija je otputovala na večer, poslije uobičajenog, formalističkog i dosadnog banketa na dvoru", bilježi grof Ciano.¹³

Nakon povratka u Zagreb, Pavelić, Slavko Kvaternik, njemački poslanik Kasche i general Glaise von Horstenau imali su 21. svibnja podulji razgovor. Evo što im je poglavnik izložio o zaključenim sporazumima: "na privrednom polju izbjegli su carinsku uniju i ekonomsku zavisnost; u vojnom je pogledu talijanska pomoć predviđena i moguća samo ako to hrvatska strana zamoli, stoga se hrvatska strana može obratiti i Njemačkoj za savjet i pomoć. Radi toga hrvatska vlada i želi da general Glaise ostane u Zagrebu, a talijanske okupacione snage će ostati u predviđenom broju, poput njemačkih, i to u mjestima u kojima hrvatska vlada bude željela (*sic!*). Novom kralju ponuđena je do sada samo kruna; još se razmišlja o formi izbora; zakonska odredba o proglašenju Hrvatske kraljevinom još nije izadana; izjave talijanskog kralja Vittorea Emanuela i Ducea potvrđuju da će kralj u NDH imati samo reprezentativan položaj...".¹⁴

Istoga 21. svibnja Pavelić je na ustaškoj skupštini održao svoj prvi u tisku objavljeni govor. Evo prema Krizmanovoj knjizi njegovih navoda o Zvonimirovoj kruni i designiranom kralju:

"Braćo ustaše!... Mi moramo našoj državi dati i formu, oblik. Ne možemo živjeti. Ne može valjano i dobro živjeti narod u državi, koja nije oblikovana. Ja sam uspostavio krunu kralja Zvonimira. Ona je danas nosioc hrvatskog državnog suvereniteta. Time je obnovljena velika i slavna hrvatska prošlost. Nu ne samo radi prošlosti i slave, nego i radi hrvatske narodne i državne slobode!

Dok je u slavnoj prošlosti Zvonimirova kruna nad Hrvatskom sjala hrvatski je narod bio suveren, a Hrvatska je bila nezavisna država. I danas je opet! A Zvonimirova kruna jest i ostat će pred cijelim svijetom simbol, nedvojbeni znak hrvatske državne nezavisnosti. I dok je Zvonimirove krune, nikada pod nikoju cijenu i pod nikakvim okolnostima Hrvatska ne može i ne će biti sastavnim

¹² *Ibid.*, str. 245.

¹³ *Ibid.*, str. 246.

¹⁴ *Cf.*, KRIZMAN, *op.cit.*, str. 38.

dijelom nijedne druge države. Ne će biti sastavnim dijelom ni jedne druge države u nijednom pa ni u najblažem obliku, a hrvatski narod ne će nikada biti snižen na pleme, niti na sastavni dio bilo koga drugoga naroda. Zvonimirova je kruna za sva vremena najveći jamac suvereniteta, vrhovništva Nezavisne Države Hrvatske, jamac naše potpune narodne i državne nezavisnosti.

Ja sam ponudio, da ju nosi vojvoda savojski jer sam znao, da je najdostojniji. O tome će se svi uvjeriti. To je prihvaćeno."¹⁵

Te intelektualne vratolomije sa Zvonimirovom krunom i vojvodom savojskim kao njezinim braniteljem vjerojatno nisu uspjele pridobiti niti jednoga Hrvata. Nijemci su tada u NDH vjerojatno bili najpopularniji, a Srbi najomraženiji. Ali nakon što je, ohrabren od Hitlera na sastanku u Salzburgu 6. lipnja, Pavelićev režim otpočeo ubojstva bez suđenja i pljačku uglednih Srba intelektualaca, svećenika, trgovaca i drugih, narod se uplašio za svoju kožu. Umjesto države reda, zakonitosti i rada po uzoru na Austro-Ugarsku do njezina raspada, Pavelić je zaveo režim organiziranoga terora i strahovlade koji je nadmašivao i onaj nacistički. Da bi se dodvorio Hitleru zaveo je rasne zakone po ugledu na njemačke, koje je sprovodio s najvećom brutalnošću. A teritorijalni gubici u korist Italije uništili su i ono malo ugleda koji je taj režim imao u narodu pri proglašenju NDH.

III. SADRŽAJ RIMSKIH UGOVORA I OSVRT NA NJIHOVU PRIMJENU DO TALIJANSKE KAPITULACIJE

U Rimu su 18. svibnja bila potpisana tri po sadržaju kratka ugovora, koji su svi stupili na snagu samim potpisom. Nikakav postupak ratifikacije nije se predviđao.¹⁶

(i) *Ugovor o određivanju granice između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije* opisuje u članku 1. područja koja postaju dijelovima Italije. Kao dio Ugovora priložena je karta u mjerilu 1 : 750.000.

Ovdje je najbolje opisati ono što je na obali i u unutrašnjosti "Kraljevini Hrvatskoj" bilo preostalo. U Gorskom kotaru to je bio veći dio kotara Delnice, dok su Kastav, Sušak, Fužine, Čabar i Bakar prepušteni Italiji. Granica se spuštala na more kod Bakarca, time da su općine Hreljin, Dol Bakarac i Kraljevica prepuštene Hrvatskoj. Hrvatska je dobila obalu od Bakarca do ušća Zrmanje, te od točke južno od Splita do točke između Cavtata i Vitaljine. Boka Kotorska također je prepuštena Italiji. Od svih otoka jadranskoga arhipelaga Hrvatskoj su pripali samo Pag, Brač, i Hvar, te poluotok Pelješac.

Tako je Italija stekla Krk, Rab i sve preostale manje otoke u njihovoj blizini,

¹⁵ *Ibid.*, str. 40.-41.

¹⁶ Vidi sve tekstove u hrvatskom i talijanskom originalu -- Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941.*, str. 49.-64. Niti u jednom drugom službenom tekstu osim ovih ugovora NDH nije bila nazivana "Kraljevinom Hrvatskom".

potom sve otoke zadarskoga područja, Čiovo, Drvenik, Šoltu, Vis, Biševo, Korčulu i Mljet. Od većih dalmatinskih gradova prisvojila si je Šibenik, Trogir i Split. Zadar je držala otprije.

Izmjenom pisama Mussolinija i Pavelića od istoga 18. svibnja, talijanska je vlada potvrdila da će "u najkraćem roku pripremiti nacrt utanačenja s hrvatskom vladom glede upravnog uređenja občine Split i otoka Korčule", ne navodeći pojedinosti. Za uzvrat ona očekuje da će na otocima i na obali koji su preostali Hrvatskoj biti "osigurano jamstvo, osobito što se tiče porabe talijanskog jezika i otvaranja škola" i drugih ustanova. Ali je to bio *pactum de contrahendo*. Do tih utanačenja u korist hrvatskoga stanovništva Splita i Korčule nije nikada došlo. Ostali odstupljeni krajevi nisu se ni spominjali.

(ii) *Sporazum o pitanjima vojničkoga značaja, koja se odnose na jadransko primorsko područje*. Taj je Sporazum bio politički ugovor koji je Pavelić prihvatio umjesto aneksije čitave jadranske obale od Rijeke do Kotora, a koji svu preostalu obalu stavlja pod talijansku kontrolu.

U njegovu članku 1. navodi se da se radi o otocima i području između mora i crte prikazane na priloženoj karti. Kasnije su Talijani sva prije opisana pripojena područja nazvali "prvom zonom". "Druga zona" obuhvaćala je područja iz toga Sporazuma, a napose obalu Hrvatskoga primorja, Makarsko primorje, Dubrovnik, te otoke Pag, Brač i Hvar. "Treću zonu" činilo je preostalo područje NDH u unutrašnjosti koje je Italija držala pod okupacijom do crte razgraničenja s Njemačkom. Granice te treće zone su se u sporazumu s Njemačkom više puta mijenjale.

Evo obveza koje je tim Sporazumom "Kraljevina Hrvatska" bila prihvatila:

- Ona se obvezala da u toj drugoj zoni "ne će podići ni podržavati nikakvu vojničku utvrdnu ili uređaj kopneni, pomorski ili zrakoplovni, nikakvu vojničku (operacionu) bazu i nikakvu napravu, koja bi se mogla izkoristiti u ratne svrhe, niti ikakvu tvornicu ili skladište streljiva i ratnoga tvoriva" (članak 1);

- Hrvatska vlada izjavljuje da nema namjere držati ratnu mornaricu, osim što će raspolagati naročito osposobljenim jedinicama, potrebnim za osiguranje redarstvene i rizničarske službe (članak 2).

Talijani su tu zonu nazivali "demilitariziranom", ali naravno samo u odnosu na oružane snage NDH. Naprotiv, Njemačka je područje NDH pod svojom okupacijom toliko čvrsto držala da nije ni pomišljala na nametanje ugovornih obveza slične naravi.

(iii) *Ugovor o jamstvu i suradnji između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije*. Taj je Ugovor trebao u najvećoj mjeri zadirati u suverenost hrvatske države, ali prema ispravnoj Pavelićevoj ocjeni sadržavao je najviše praznih odredbi.

U preambuli je bilo navedeno da: "smatrajući da Kraljevina Hrvatska postaje članom novog europskog poretka i da Italija kani pogodovati i podupirati svim sredstvima njezin politički razvoj i njezin napredak", te "želeći učvrstiti veze

uzkoga prijateljstva i suradnje i promicati dobrobit obaju naroda", sporazumjele su se na sljedeće:

"Italija preuzima jamstvo za političku nezavisnost Kraljevine Hrvatske i za njezinu teritorijalnu cjelovitost u granicama koje će se odrediti u sporazumu sa zanimanim državama" (članak 1). To jednostrano talijansko jamstvo samo je za sebe dovodilo u pitanje neovisnost te tvorevine. A ponašanje talijanskih okupacijskih vlasti u drugoj i trećoj zoni u odnosu na vlasti NDH, napose glede naoružavanja lokalnih četničkih postrojbi, stvarno je dovodilo u pitanje teritorijalnu cjelovitost onoga što je od te "države" bilo preostalo.

"Hrvatska vlada ne će preuzimati međunarodnih obveza, koje bi se kosile s jamstvom ustanovljenim u prednjem članku i u duhu ovoga ugovora" (članak 2). "Jamstvo" iz članka 1. je dakle bilo osnova za mogućnost uplitanja Italije u svaki ugovor koji bi NDH namjeravala sklopiti s trećim državama. Ali, sam fašistički režim nije nikada imao snage miješati se u mnogobrojne odnose Vlade u Zagrebu s Njemačkim Reichom. Za odnose s ostalim državama nije ni pokazivao neki interes.

"Hrvatska vlada će se poslužiti suradnjom talijanskih oružanih snaga za ustrojstvo i tehničku izobrazbu svoje oružane snage, te za pripremanje vojničkih uređaja na svom području, gdje to bude držano potrebnim, u svrhu trajne suradnje" (članak 3). Ovdje se napose nije radilo o čvrstoj i određenoj pravnoj obvezi. Ona nije ograničavala NDH da na vojnom polju mnogo čvršće surađuje sa svojim njemačkim saveznikom.

"Hrvatska vlada i talijanska vlada obvezuju se, čim se sredi gospodarstvo Hrvatske Države, stupiti u obsežnije i čvršće odnose carinske i valutne naravi". Pavelić se u tijeku pregovora plašio da mu Italija nametne carinsku i monetarnu uniju. Ni ova ga odredba nije obvezivala na ništa konkretno, niti je bilo kada, sve do kapitulacije Italije u 1943., došlo do konkretnih sporazuma u tome pravcu.

Tekstovi tih triju ugovora mogu navesti na neke općenite zaključke o NDH koji se nikada nisu ostvarili. Iz Ugovora o jamstvu i suradnji proiziđao bi zaključak da je "Kraljevina Hrvatska" bila talijanski protektorat, makar do kapitulacije u 1943.¹⁷ Ona to u stvarnosti nije bila jer je utjecaj nacističke Njemačke na vlast u Zagrebu uvijek bio jači od onoga talijanskoga.¹⁸

Ali preuzete ugovorne obveze nijedna njihova stranka nije izvršavala u dobroj vjeri. Vlast u Zagrebu uspijevala je da većinu svojih neravnopravnih obveza izigra, ili da učini da one ostanu mrtvo slovo na papiru. Ali su se i talijanske vojne i civilne vlasti u drugoj i trećoj zoni ponašale kao okupacijska sila koja se malo ili nimalo nije osvrtila na lokalne organe vlasti države pod svojim navodnim protektoratom. Smjenjivala ih je, a domobranske i ustaške postrojbe raspuštala

¹⁷ To je npr. bilo mišljenje Milana BARTOŠA: *Međunarodno javno pravo*, knjiga I, Beograd 1954., str. 247.

¹⁸ Vidi cjelovitu analizu međunarodnopravnoga položaja Nezavisne Države Hrvatske s osvrtom na položaj sličnih tvorevina iz toga doba -- V.-Đ. DEGAN: *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, razvitak njezine međunarodnopravne osobnosti tijekom povijesti, Zagreb 2002., str. 159.-177.

je ili protjerivala. Kako smo naveli, da bi suzbila Narodnooslobodilački pokret, naoružavala je i držala pod svojom kontrolom lokalne četničke formacije koje su predstavljale negaciju vlasti NDH.¹⁹ Vjerojatno Mussolini nije u NDH ni gledao nikakvu državu, pa ni satelitsku. On je držao silne talijanske snage na okupiranim područjima od Slovenije do Grčke u namjeri daljih osvajanja Balkana.

IV. SUDBINA RIMSKIH UGOVORA NAKON KAPITULACIJE ITALIJE 8. RUJNA 1943.

Poglavnik je bio iskoristio talijansko sklapanje primirja sa Saveznicima, da već 10. rujna 1943. jednostrano poništi sve neravnopravne i nepravde Rimske ugovore.²⁰ U njegovoj Državnoj izjavi o razrješenju Rimskih ugovora navodi se sljedeće:

"...Ni jedne obveze iz ovih Rimskih ugovora nije talijanska vlada sa svoje strane izvršila, napose ne u pitanju granica, jamstva za političku nezavisnost i teritorijalnu cjelovitost te upravnog uređenja občine Split i otoka Korčule, pa usljed toga ovi ugovori nikada nisu stupili u život. Naprotiv svi oni probici Nezavisne Države Hrvatske, koji su gornjim ugovorima imali biti zaštićeni, bili su sa strane Kraljevine Italije trajno povređivani.

Ovi su ugovori bili sklopljeni uz izričitu napomenu o članstvu ugovarajućih stranaka u novom europskom poredku.

Nakon što je Kraljevina Italija bez znanja i pristanka svojih saveznika utanačila primirje s neprijateljskom ratujućom strankom, i time sa izdvojila od dotadašnjih saveznika, nema nikakve stvarne ni pravne mogućnosti da bi i unapried sa strane Kraljevine Italije ti ugovori bili u život provedeni.

S tih razloga kao podpisnik tih ugovora izjavljujem, da oni nemaju nikakve obvezatnosti ni za Nezavisnu Državu Hrvatsku."²¹

Poglavnik je uz ovu izjavu dao i onu o bezobvezatnosti i ništetnosti označenja kralja, a hrvatska je vlada 20. rujna te godine prekinula diplomatske odnose s kraljevskom vladom maršala Badoglia.

Na sjednici Vlade od 20. rujna jednostrano je protegnuta državna uprava na neka hrvatska područja i to "bez razlike, da li su prije pripadala bivšoj Jugoslaviji ili Italiji". Tu se spominju područja Splita i Kotora, Zadra, Rijeke i hrvatskoga

¹⁹ Vidi pojedinosti -- Jozo TOMASEVICH: *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945.*, Zagreb 1979., napose str. 194-201.

²⁰ Usp. Bogdan KRIZMAN: *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, Zagreb 1986., str.120.

²¹ Cf., Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1943.*, str. 317.-320. Ta je izjava tamo objavljena u hrvatskom, njemačkom i francuskom, ali ne i talijanskom tekstu.

dijela Istre.²² Ali bio je to račun bez krčmara jer Adolf Hitler nije pristao na te teritorijalne ustupke svome vjernom savezniku.²³

Hitler je ustanovio prostrano "Područje operacijske zone Jadransko primorje" (*Adriatisches Küstenland*). U njega je obuhvatio talijanske pokrajine Furlaniju, Goricu i Trst, potom tzv. Ljubljansku pokrajinu (područje Slovenije koje je Italija bila anektirala u 1941.), ali također uz svu Istru i Rijeku još i Sušak, Bakar, te otok Krk.²⁴ Hitler je bio prepustio NDH svo ostalo područje na obali osim čini se Zadra i otoka Lastova. To *de facto* stanje potrajalo je sve do protjerivanja njemačkih postrojbi iz tih krajeva.

Zanimljiv je bio odnos talijanske države nakon svrgavanja fašističkoga režima u ljeto 1943., i to ne samo prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nego i prema Etiopiji i Albaniji.

Ovdje valja napose istaknuti da od svoga ujedinjenja koje je bilo dovršeno 1870. godine, talijanska država nije sve do spomenutih Rimskih ugovora iz 1941. godine nikada toliko duboko prodrila na istočnu obalu Jadrana. Ugovorom o određivanju granica od 18. svibnja te godine ona si je osigurala znatno veća područja od onih koja su joj bila obećana, ali ih nije dobila, Londonskim ugovorom od 26. travnja 1915.

Ali nigdje u današnjoj talijanskoj historiografiji i u djelima iz međunarodnoga prava nema spomena na ta talijanska teritorijalna uvećanja i na promjene granica između 1941. i 1943. godine. Naime, već pri sklapanju primirja sa Saveznicima, objavljenoga 8. rujna 1943., talijanski se kralj odrekao titule etiopskoga cara i albanskog kralja. Od tada se u talijanskoj državi smatra da teritorijalne promjene u odnosu na "Kraljevinu Hrvatsku", ne samo da su bile ništave, nego nepostojeće i da nisu proizvele nikakve pravne učinke čak ni u doba kada su bile formalno na snazi.

U Mirovnom ugovoru potpisanom u Parizu 10. veljače 1947., člancima 27. i 33. Italija je priznala i obvezala se da će poštivati suverenost i neovisnost Albanije i Etiopije. Člankom 35. priznala je zakonitost svih mjera etiopske vlade poduzetih u poništenju talijanskih mjera u toj zemlji nakon 3. listopada 1935. Članak 31. još je izravniji jer je njime ona priznala da su svi sporazumi i aranžmani između Italije i vlasti ustanovljenih u Albaniji, između 7. travnja 1939. i 3. rujna 1943., ništavi i nepostojeći.

Sličnih odredbi u tome Mirovnom ugovoru uopće nema glede Nezavisne Države Hrvatske, kao ni Crne Gore. Naprotiv, polazi se od kontinuiteta jugoslavenske države. Člancima 3-5. određuje se nova granica s Jugoslavijom i s neostvarenim Slobodnim Teritorijem Trsta, a u člancima 11-12. predviđa se

²² *Ibid.*, str. 319.-320.

²³ Njemački poslanik u Zagrebu Kasche prenio je svome Ministarstvu da su poglavnik, Budak i Lorković očekivali da im Njemačka prizna mali dio istočne obale Istre crtom od Raške drage preko Barbana, Pičana, Boljuna i Klane prema Gerovu u Gorskom kotaru. Usp. KRIZMAN, *ibid.*, str.124.-125.

²⁴ Ipak su i na tome području odmah bila dokinute sve zabrane u upotrebi hrvatskoga jezika koje su prije sprovodili talijanski fašisti, a za hrvatsku djecu škole su otada radile na hrvatskom.

talijanska cesija područja Jugoslaviji prema novim razgraničenjima, te restitucija umjetničkih, povijesnih i nekih drugih predmeta. Time je Italija neizravno priznala nepostojećima režime koje je ona sama stvarala na okupiranim područjima i sve sklopljene ugovore, a napose one s NDH. Nijedna kasnija talijanska vlada nije taj stav dovela u pitanje.

Ali, ne bi bilo ništa drukčije čak i da nije bilo tih posebnih talijanskih ugovornih obveza. Talijanski fašistički režim kršio je i neke svoje pravne obveze šire naravi, koje je sve Nürnberška presuda iz 1946. označila pravilima općega međunarodnog prava. Jednako je bilo i s nacističkom Njemačkom.

Teritorijalnim osvajanjima već od 1935. u Etiopiji, Italija je prekršila svoju obvezu iz Briand-Kelloggova pakta iz 1928. Države stranke toga Pakta, među kojima su bile i Italija i Njemačka, svečano su u ime svojih naroda izjavile: "da osuđuju pribjegavanje ratu u svrhu rješavanja međunarodnih sporova i odriču ga se kao instrumenta nacionalne politike u njihovim uzajamnim odnosima". Kršenja obveza iz toga Pakta Londonski statut Međunarodnoga vojnog tribunala u Nürnbergu iz 1945. okvalificirao je zločinima protiv mira.

I Italija i Njemačka prekršile su svoju obvezu iz Haških konvencija iz 1899. i 1907. o zakonima i običajima rata na kopnu, kojih su također bile stranke. Zajednički članak 43. njihovih Pravilnika nalaže njihovim strankama da nakon efektivne okupacije zaposjednutoga područja moraju na njemu uspostaviti i osigurati zakone na snazi. Stoga se promjene vlasti na tim područjima mogu provoditi tek temeljem mirovnoga ugovora po završetku rata, pravno dopuštenoga ili ne.

I napokon, Nezavisna Država Hrvatska nije se u travnju 1941. mogla uspostaviti nasuprot volji Njemačke i Italije, koje su njezino područje držale do konca zaposjednutim. I upravo usljed ponašanja tih dviju sila ta tvorevina nije nikada uspjela postati samostalnim subjektom međunarodnoga prava. Nedostajala joj je suverena vlast, spolja neovisna, a iznutra viša od svake druge.

V. ZAKLJUČAK

Nakon vojnoga udara 27. ožujka 1941. u Jugoslaviji se odvijao najgori mogući slijed događaja, sasvim sličan onome od 1989., kada je Slobodan Milošević dokinuo autonomiju Kosova i Vojvodine i produljio je sa svojim osvajanjima u cilju stvaranja Velike Srbije.

Iskustva s Rimskim ugovorima do njihova odricanja sa svih strana ukazuju na to da nije bilo dobro kada su hrvatski "domoljubi" nastojali ostvariti neovisnost svoje domovine stavljajući se pod zaštitu još većih talijanskih i njemačkih "domoljuba". Od Ducea i Fuhrera nije se moglo očekivati da vole Hrvate. Bilo je nerazumno očekivati da talijanski fašistički diktator financira devetstotridesetih godina Pavelićev emigrantski pokret u svojoj zemlji, a da to na koncu obilno ne naplati u hrvatskim teritorijima. A, i u njihovoj "ljubavi" prema vlastitim narodima,

i Hitler i Mussolini su u suludim osvajačkim pohodima na koncu umanjili prostore vlastitih država.

U strašnim događajima koji su uslijedili nakon izbijanja Drugoga svjetskoga rata možda je i bilo moguće da Kraljevina Jugoslavija s Banovinom Hrvatskom u njoj izbjegne njemačku i talijansku okupaciju.²⁵ Ali, da je u kasnijem ratnom razvoju ta okupacija i uslijedila, narodi na ovim prostorima bolje bi prošli da je čitava ta zemlja očuvala svoj integritet i da se u tim strašnim vremenima izbjegao njezin raspad. Vrijeme za stvaranje neovisnih država doći će mnogo kasnije.

Ipak, da se i ostvario neki od tih boljih scenarija, sigurno je da bi granice Jugoslavije s Italijom nakon Drugoga svjetskog rata ostale iste kao i na njegovu početku. Osim u slučaju Poljske, ishod toga rata nije doveo do velikih teritorijalnih promjena.

Dakle, trebalo je da njemački i talijanski fašizam iskažu svoje sulude osvajačke ambicije da bi na koncu bili poraženi i eliminirani. A, narodnooslobodilački pokret pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije dao je bitan doprinos pobjedi antifašističke koalicije. Rezultat te borbe i podnesenih žrtava jeste da današnje granice Hrvatske sa Slovenijom (i s Italijom) slijede etničku crtu.

LEGAL ASPECTS AND POLITICAL EFFECTS OF THE ROME TREATIES OF 18 MAY 1941

Following the *coup d'Etat* of 27 March 1941 in Belgrade, in a short war the Nazi Germany and Fascist Italy occupied the entire territory of the then Kingdom of Yugoslavia. Upon their permission the Independent State of Croatia was established in April 1941. On 18 May 1941 this entity concluded the three treaties with Italy in Rome. On their behalf Italy acquired the large territories in the eastern coast of the Adriatic Sea and it also tried to establish a protectorate on the Croatian State. Here are described the course of negotiations, the content of these Treaties and Italian territorial and political gains.

Nonetheless, upon the Italian Armistice with the Allied Powers which was announced on 8 September 1943, the Government in Zagreb immediately canceled these Treaties unilaterally. On its side, Italy also renounced all its gains and since then it considers the said Treaties not only void, but non-existent. That was indirectly confirmed by the clauses relating to Yugoslavia and the Free Territory of Trieste in the Paris Peace Treaty with Italy of 10 February 1947.

Key Words: *The London Treaty with Italy of 1915; Versailles Peace Conference; the Rome Treaties between Italy and Croatia of 1941; the Paris Peace Treaty with Italy of 1947.*

²⁵ Vidi o očajničkim pokušajima pučističke vlade generala Simovića nakon 27. ožujka da izbjegne agresiju na Jugoslaviju, -- Bogdan KRIZMAN: *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.*, Zagreb 1975., str.129.-137. Međutim sigurno je da je vojni udar bio neposredni povod za agresiju fašističkih sila i za komadanje Jugoslavije.